

Mt. Herzl: A historical outline of Israel's national cemetery in Jerusalem /
הר הרצל: מתווה היסטורי של בית הקברות הלאומי בירושלים

Author(s): מעוז עזריהו and Maoz Azaryahu

Source:

Horizons in Geography /
אופקים בגאוגרפיה

No. 64/65, From Region to Environment: Forty Years of Geographical Studies at the University of Haifa / - 2005), pp. 369-383 תשס"ו (מאזור לסביבה: ארבעים שנות מחקר גאוגרפי באוניברסיטת חיפה)

Published by: אוניברסיטת חיפה / University of Haifa

Stable URL: <http://www.jstor.org/stable/23716056>

Accessed: 16-08-2015 05:07 UTC

Your use of the JSTOR archive indicates your acceptance of the Terms & Conditions of Use, available at <http://www.jstor.org/page/info/about/policies/terms.jsp>

JSTOR is a not-for-profit service that helps scholars, researchers, and students discover, use, and build upon a wide range of content in a trusted digital archive. We use information technology and tools to increase productivity and facilitate new forms of scholarship. For more information about JSTOR, please contact support@jstor.org.

אוניברסיטת חיפה / University of Haifa is collaborating with JSTOR to digitize, preserve and extend access to
אופקים בגאוגרפיה / *Horizons in Geography*.

<http://www.jstor.org>

הר הרצל: מתווה היסטורי של בית הקברות הלאומי בירושלים

מעוז עזריהו

החוג לגאוגרפיה ולימודי סביבה, אוניברסיטת חיפה

מאמר זה חוקר את תהליך בנייתו ועיצובו של בית הקברות הלאומי בהר הרצל כמכלול המשלב את אתרי הקבר של מנהיגי התנועה הציונית, את החלקות הצבאיות ואת חלקת הקבר של מנהיגי מדינת ישראל. הטענה המרכזית של המאמר היא שבנייתו של הר הרצל כבית הקברות הלאומי היא פועל יוצא של שלושה תהליכים ששילובם במרחב המקומי של הר הרצל יצרה מרחב זיכרון ציוני המתפקד כפנתאון לאומי.

התהליך האחד הוא קבורתם של מנהיגים ציוניים, ובראש וראשונה בנימין זאב הרצל וזאב ז'בוטינסקי. חלק זה של הר הרצל מייצג את ההתעוררות הציונית ואת המאבק לעצמאות יהודית בתקופה שלפני הקמת המדינה. התהליך השני הוא בניית בית הקברות הצבאי המייצג בנוף המקומי את המאבק לתקומת ישראל. התהליך השלישי הוא יצירתה של חלקת גדולי האומה, הוא מקום קבורתם של מנהיגי מדינת ישראל, המייצגת את הריבונות הישראלית. בנוסף בודק המאמר את יחסי הגומלין בין הר הרצל ואתרים לאומיים אחרים בירושלים: הר הזיתים, הכותל המערבי, קריית הממשלה ויד ושם.

מילות מפתח: הר הרצל, בית קברות לאומי, זיכרון לאומי, ציונות

מבוא

החיים של הקהילה הקוברת בו את מתיה באמצעות טקסים המתנהלים בימים מוגדרים היטב בלוח השנה. ההנצחה בבתי קברות היא עניין משפחתי, דבר הבא לידי ביטוי בעיצוב הקבר הבודד. בתי קברות לאומיים, לעומת זאת, הם אתרים לאומיים הנמצאים באחריותה של המדינה, שגם קובעת מי הם הרשאים לזכות להיות קבורים שם.

הזיכרון הקולקטיבי נוכח בנוף באמצעות אתרי הנצחה שיוצקים את המורשת ההיסטורית שהם מייצגים בתבנית של מקום ושל המסרים הסמליים המועברים באמצעים אדריכליים. כשהם משלבים את ההיסטוריה עם הגאוגרפיה, אתרי הנצחה מייצרים נוף מיתי שהוא חלק בלתי נפרד מהסיפור הלאומי. ייחודם של בתי קברות לאומיים הוא בכך שהמטען ההיסטורי שלהם בא לידי ביטוי באופן שבו סיפוריהם האישיים של כל אחד מהקבורים שם משולבים בסיפור הלאומי. הדברים נכונים במיוחד לגבי דמויות מפתח של הפנתאון הלאומי, מי שחשיבותם ההיסטורית מתבטאת באזכורם בספרי לימוד להיסטוריה ובהנצחתם באמצעות שמות רחובות. כאן יש חשיבות למשמעויות הסמליות שיש לעיצוב האדריכלי של בית הקברות ולסידור המרחבי של הקברים, כמו גם לשילוב בית

ב-18 באוגוסט 1949 נקבר תיאודור הרצל, חוזה מדינת היהודים, בירושלים. מסע ההלוויה החל בווינה, שם נקבר הרצל ב-1904. שיאו היה בטקס החגיגי שליווה את הטמנת הארון בירושלים, בהר שקיבל את השם הר הרצל. מסע ההלוויה משדה התעופה לתל-אביב ומשם בדרך לירושלים היה אירוע רב רושם: היה זה גם מסע ניצחון. ההלוויה הממלכתית הראשונה במדינת ישראל הייתה ביטוי לא רק לתחושת ההערכה וההערצה לדמותו של החוזה, אלא גם מבע סמלי של הגשמת החזון הציוני שבא לידי ביטוי בכבוד שמדינת ישראל חולקת לחוזה מדינת היהודים. בה בעת היה טקס הקבורה לאירוע שהפך את הר הרצל לבית הקברות הלאומי של מדינת ישראל ולאתר ייצוגי של המורשת הציונית. טקס האשכבה סימן את שילובו של הר הרצל במסד הסמלי של הריבונות הישראלית.

בתפקודם כאתרים מקודשים, בתי קברות מסדירים את המפגש הסמלי בין החיים והמתים במונחים של קברם ושל הפעילויות הטקסיות המתנהלות במרחב הקבורה.¹ בית הקברות נמצא מחוץ לתחום מרחב חיי היום-יום של הקהילה, אך הוא משולב בקצבי

ואת המאבק לעצמאות יהודית בתקופה שלפני הקמת המדינה.

הנושא השני הוא הנצחת הגבורה היהודית והתרומה של היישוב העברי במלחמה נגד גרמניה הנאצית והמאבק לתקומת ישראל שבאים לידי ביטוי בבית הקברות הצבאי.

הנושא השלישי הוא חלקת גדולי האומה, הוא מקום קבורתם של מנהיגי מדינת ישראל - נשיאים, ראשי ממשלה ויושבי ראש הכנסת - המייצגים את הריבונות הישראלית.

השילוב של אתרי הקבר של מנהיגי התנועה הציונית, החלקות הצבאיות וחלקת הקבר של מנהיגי מדינת ישראל מבטאת בנוף המקומי את רעיון המשכיות מפעל התקומה כביטוי של הגשמת החזון הציוני.

האבות המייסדים

הרצל

בכ' בתמוז תרס"ד (1904) מת הרצל. בצוואתו, שנחתמה ב-5 במאָרס 1903, ביקש הרצל שארוננו יועבר לארץ-ישראל. **בסעיף 5 ל הצוואה כתב:**

אני מבקש, שיקברוני בארון מתכת ליד אבי, ולשכב שם עד שהעם היהודי יעביר את גופתי לארץ-ישראל, שמה יועברו גם ארונותיהם של אבי, של אחותי פאולניה, שנקברה בפסט ב-1878, ושל בני משפחתי הקרובים (אם וילדים) שימותו עד להעברת ארוני לארץ-ישראל.

ארוננו של הרצל נטמן בוינה, וההערכה העממית להרצל מצאה ביטוי מידי בהנצחתו בחיי היישוב הציוני בארץ-ישראל. עוד ב-1904 הציע אליעזר בן-יהודה להקים שכונה עברית בירושלים ולקרוא לה הרצליה. עם היווסדה ב-1905 נקראה הגימנסיה העברית "הרצליה". השם הרצליה גם הוצע כשמה של השכונה העברית החדשה שנוסדה בפאתי יפו ב-1909. השם שהתקבל לאחר הצבעה היה תל-אביב, הוא התרגום לעברית שהציע נחום סוקולוב לספרו של הרצל אלטנוילנד. הרצל הונצח כשמו של הרחוב הראשי של השכונה החדשה. כ' בתמוז, הוא יום מותו של הרצל, היה ליום זיכרון של התנועה הציונית

הקברות הלאומי במקצבים הטקסיים של ימי הזיכרון המרכיבים את לוח השנה הלאומי.

ייחודו של הר הצל בטופוגרפיה הקדושה של הריבונות הישראלית הוא בתפקודו כאתר לאומי בבירה המספר בנוף המקומי את סיפור התקומה באמצעות קברים ואנדרטאות. לפני הקמת מדינת ישראל נקברו גיבורים ומנהיגים ציוניים באתרים שונים. בבית קברות בכפר גלעדי נקברו טרומפלדור וחבריו, ומצבת הקבר שנבנתה מעל הקבר הייתה לאנדרטה ישראלית ייצוגית. בית הקברות בכנרת היה הפתאון של הציונות הסוציאליסטית. בבית הקברות טרומפלדור שבתל-אביב נקברו ביאליק ודיזנגוף, טשרניחובסקי ופרץ חיות.² ב-1926 נקבר שם מקס נורדאו, שותפו של הרצל בהנהגת התנועה הציונית בשנותיה הראשונות. ב-1931 נקבר ליאו פינסקר במערת ניקנור שבהר הצופים. במערה זאת נקבר ב-1941 גם מנחם אוסישקין, מי שעמד בראש הקרן הקיימת לישראל. כפנתאון עוברי של התנועה הציונית, מערת ניקנור נעשתה לארלונטית כאתר קבורה לאחר מלחמת העצמאות וניתוקו של הר הצופים מירושלים המערבית.

משמעות ההחלטה שהתקבלה ב-1949 לקבור את הרצל במערב ירושלים הייתה יצירת אתר קבורה ממלכתי ייצוגי, בדומה לפנתאון בפריז, כנסיית ווסטמינסטר בלונדון ובית הקברות בארלינגטון שליד וושינגטון הבירה. מיקומו של הר הצל בירושלים העניק לו משמעות סמלית ייחודית שאין לאתרי קבורה אחרים שם נקברו מנהיגי היישוב והמדינה ומי שזכו למעמד מיוחד של גיבורים לאומיים.

בנייתו של הר הצל כבית הקברות הלאומי היא פועל יוצא של שלושה תהליכים נפרדים ששילובם במרחב המקומי יצרה את בית הקברות כמכלול של שלושה נושאים ששילובם בחלקי ההר השונים יוצר מרחב זיכרון ציוני המתפקד כפנתאון לאומי.

הנושא הראשון הוא קבורתם של מנהיגים ציוניים, כשכאן יש חשיבות מיוחדת למנהיגי הציונות מהתקופה שלפני הקמת מדינת ישראל, ובראש ובראשונה בנימין זאב הרצל וזאב זיבוטניסקי. חלק זה של הר הצל מייצג את ההתערורות הציוניות

כמקום קבורתו של הרצל היו חיפה וירושלים. הטענה כי הרצל ביקש לפני מותו להיקבר בחיפה, בה ראה את "עיר העתיד" של ארץ-ישראל המתחדשת, נתנה תוקף לדרישה לקבור אותו בחיפה. לעומת זאת מנחם אוסישקין טען כי המקום הראוי לקבור בו את הרצל היה ירושלים, הבירה ההיסטורית. ב-1935, לאחר שדו"ח רשמי של ההסתדרות הציונית קבע כי אין כל ראייה לכך שהרצל ביקש להיקבר בחיפה, התקבלה ההחלטה כי "מקום מנוחתו האחרון של הרצל צריך להיות בירושלים, בירת ארץ-ישראל, וזאת כי גם הרגש הלאומי והמומנט הפוליטי, הלאומי וההיסטורי עושים את ירושלים לחלופה היחידה".³ הדיונים בנושא זה נמשכו עד שלהי שנות השלושים. לאחר פרץ המאורעות ירד הנושא מסדר היום הציוני, אך הוא שב ועלה לאחר תום מלחמת העולם השנייה. עם החלטת האו"ם מכ"ט בנובמבר 1947 שב ועלה הנושא לדיון, כאשר הקמתה של מדינת ישראל בה' אייר תש"ח הביאה לכך שקבורתו מחדש של הרצל בארץ-ישראל נעשתה קדימות ציונית: לא עוד רק ביטוי של כבוד והערצה לחוזה, אלא גם הצהרה חד-משמעית של הריבונות היהודית והכרזה על מדינת ישראל כהגשמת חזונו של הרצל.

בדצמבר 1948 הוקמה ועדה מיוחדת לקביעת פריט קבורתו מחדש של הרצל בישראל. חברי הוועדה ייצגו את רשויות המדינה ואת הארגון הציוני העולמי. הוועדה אישרה את הבחירה בירושלים כמקום קבורתו מחדש של הרצל, למרות שחיפה ותל-אביב, ואפילו הרצליה, ביקשו לזכות בכבוד.⁴ ההחלטה הפורמלית התקבלה ב-21 בדצמבר 1948.⁵ בשלב זה, המעמד המדיני של ירושלים לא הוכרע. לפי תוכנית החלוקה נועדה ירושלים להיות שטח בינלאומי. בעקבות המלחמה חולקה ירושלים בין ממלכת ירדן ובין ישראל. ההחלטה על ירושלים כאתר הקבורה היה לה מסר פוליטי ברור על הכללתה במסגרת הריבונות הישראלית ועל התפקיד המיועד לה כעיר הבירה, גם אם הדברים עדיין לא נאמרו במפורש. בהתאם להודעה פומבית של הסוכנות היהודית, "יה ברור ומוכן מאליה שמקום מנוחתו של יוצר רעיון המדינה היהודית הוא בבירת אותה המדינה". לפי התפיסה הרווחת, קבורתו של הרצל בירושלים הייתה ביטוי למיצוק מעמדה של ירושלים כבירת ישראל, זאת בעת שמעמדה המדיני של ירושלים

ושל היישוב. בשנות השלושים המוקדמות הועלתה הצעה להקים בתל-אביב מפעל הנצחה מונומנטלי להרצל.

הבאתם לקבורה בארץ-ישראל של אבות האומה מעוגנת במסורת תנ"כית. יעקב ויוסף, שמתו במצרים, ציוו להביא אותם לקבורה בארץ-ישראל (בראשית מז: 30; נ: 5-6; נ: 25). מבחינה זאת, בקשתו של הרצל נסמכה על תקדימים חשובים בתולדות העם היהודי. בה בעת, מילוי בקשתו היה בה גם להעיד על מקומו המיוחד של הרצל בהיסטוריה היהודית. בצוואתו ביקש הרצל שהעברת ארונו לארץ-ישראל תיעשה על ידי העם היהודי, כלומר על ידי נציגיו המוסמכים. ראוי לציון העובדה שמחבר "מדינת היהודים" לא ציין במפורש שהעברת ארונו תיעשה על ידי מדינת היהודים או שהדבר יתבצע לאחר שתקום מדינת היהודים. נקודה חשובה היא שהרצל ביקש אמנם בצוואתו באופן מפורש לקבור אותו בארץ-ישראל אך לא קבע מקום מסוים, מה שהשאיר את ההחלטה בידי התנועה הציונית, הממונה על ביצוע הצוואה.

נושא הבאתו של הרצל לקבורה בארץ-ישראל עלה על סדר היום של התנועה הציונית כבר בשנות העשרים. הקונגרס הציוני הי"ד (1925) קיבל החלטה מפורשת לפעול בנושא. החלטה זו חזרה והתאשרה בקונגרסים הציוניים הבאים: ה"ט"ז (1929), ה"י"ח (1933) והי"ט (1935). האישור החוזר של ההחלטה העיד כי ביצועה היה כרוך בקשיים. היעדרה של ריבונות יהודית והתלות ברשויות המנדט הבריטי יצר קושי מסוג אחד, כאשר בהקשר זה נודעה חשיבות רבה להסכמה בקרב מנהיגי היישוב והתנועה הציונית שהנושא רגיש במיוחד בגלל המשמעות ההצהרתית שתהיה לכך בתקופה שבה ההתנגדות הערבית לציונות נעשתה גורם בעל חשיבות רבה בסדר היום הציוני.

קושי נוסף, בעל משמעות טכנית לכאורה, היה נעוץ בשאלה היכן יש לקבור את הרצל בארץ-ישראל. שאלת מיקום אתר הקבר התבררה כבעייתית במיוחד. במסגרת הדיון הנמשך בשאלה זו הועלו אופציות שונות שביטאו תפיסות רעיוניות וערכיות שונות. המתמודדות העיקריות על הכבוד לשמש

הדבר נראה היה שהטקס יתקיים בפסח. מכיוון וגם הפעם לא הסתייע הדבר נראה היה כי תאריך היעד הוא כ' בתמוז, יום השנה למותו של הרצל. אך ב-1949 היה יום השנה ליום הצבא, והאירוע המרכזי של היום היה מצעד צבאי שנערך בתל-אביב. בסופו של דבר הובא ארונו של הרצל לקבורה באוגוסט 1949. כפי שניתן ללמוד מהעיתונות העברית, העובדה שהקבורה מחדש של הרצל לא נערכה ביום הרצל והחלטת הרשויות להגביל את השתתפות הציבור הרחב בטקס הקבורה גרמו תחושה של אכזבה.⁸

טקס הקבורה קידש את הפסגה, שעד כה הייתה חסרת כל ייחוד, והפך אותה לאתר לאומי טעון במשמעויות ציוניות. במהלך הטקס הוכרז אתר הקבורה כמרכז הסמלי של מדינת ישראל: בין הפעולות הטקסיות שליוו את טקס הקבורה הטמינו נציגי היישובים שהוקמו במסגרת מפעל ההתיישבות שקי אדמה מיישוביהם בקבר הפתוח. פעולה זאת הדגישה את הקשר שבין החזון ובין הגשמתו. היא גם הפכה את הקבר לסמל של האחדות הטריטוריאלית של מפעל ההתיישבות הציונית.

העיצוב האדריכלי

רק בראשית נובמבר 1949 נעשו הצעדים הראשונים לקראת עיצובו האדריכלי של האתר, כשכאן נודעה חשיבות מיוחדת לשאלת עיצובה של מצבת הקבר. בהתאם להסכם בין הקק"ל ובין הסוכנות היהודית הוטל על הקק"ל לדאוג לטיפולו הסביבתי של האתר, בעוד הסוכנות היהודית הופקדה על הצבת מצבה זמנית. באפריל 1950 נקבע כי נציגי הממשלה יהיו שותפים לחבר הנאמנים המופקד על האתר, ובכך נקבע כי עיצובו של האתר ותפעולו היו באחריות משותפת של המדינה ושל הארגון הציוני. ביולי 1952 הוקמה ועדת ביצוע שחבריה היו נציגי הממשלה ונציגי הארגון הציוני העולמי.

לפני קבורתו של הרצל בירושלים הייתה מקובלת המחשבה שאחוזות הקבר צריכה הייתה להיות או אנדרטה מרשימה או מאוזוליאום, וזאת כדי לתת ביטוי חזותי לגדולתו של הרצל. אחוזות קבר של מנהיגים לאומיים, כמו המאוזוליאום של לנין במוסקבה או של אתא טורק באנקרה, יצרו דגם לחיקוי שאת השפעתו על תודעת בני התקופה לא

ואפילו שייכותה לתחום הריבונות היהודית עדיין לא עלו בגלוי לסדר היום של מדינת ישראל ובעת שהקהילה הבינלאומית דבקה בתוכנית החלוקה, לפיה ירושלים כולה הייתה בגדר "גוף נפרד" הנמצא בשליטת האו"ם.

הועדה האחראית בדקה 8 חלופות שהוצעו כאתר הקבורה.⁶ הניתוק של הר הצופים מירושלים המערבית הוציא מהחשבון הגאוגרפי את מערת ניקנור, שם נקברו פינסקר ואוסישקין. "הרעיון לקבור את הרצל בבית קברות קיים, "בין יהודים", נדחה. מבחינתם של חברי הועדה שני קריטריונים היו מכריעים בתהליך הבחירה: בעלות יהודית על שטח הקבורה, ושיקולי ביטחון, כלומר, פגיעותו של האתר להפגזות ותותחים ירדניים הממוקמים בשטחים שבשליטה ירדנית. ההפגזות הירדניות במהלך מלחמת העצמאות הוכיחו עד כמה ירושלים היהודית הייתה פגיעה להפגזה, ואפשרות זו נלקחה בחשבון בעת החיפוש אחר אתר קבורה מתאים לשם יובא ארונו של הרצל.

הבחירה נפלה על פסגה חשופה באזור בית וגן, במבואות המערביים של ירושלים. חבר פעיל בוועדה היה יוסף ויץ, איש הקק"ל, שמעורבותו ביצירת הר הצל הוכרה מאוחר יותר באמצעות לוח הנצחה שנקבע בכניסה לאתר. מעבר לנגישות האתר, הנקודה המרכזית שהביאה להעדפתו של האתר הייתה השליטה הטופוגרפית שלו בנוף המקומי והעובדה שמהפסגה נשקף נוף מרהיב לכל הכיוונים.⁷

הפסגה, המתנשאת לגובה של 834 מטר מעל פני הים, היא הנקודה הגבוהה ביותר בירושלים המערבית. היא נשקפת לרוב חלקי ירושלים והיישובים היהודים בסביבה, כולל ארזה, שם נטע הרצל עץ ארז בעת ביקורו בארץ-ישראל ב-1898. הגבעה גם נשקפת להרי יהודה, הרי אפרים הרי חברון והרי מואב מעבר לירדן. היא מצטיינת ביופי הנוף והיא מתאימה מאין כמוה לפתוח ותכנון.

טקס הקבורה

הכוונה המקורית הייתה לערוך את טקס הקבורה בפברואר 1949, במקביל לטקסים שליוו את פתיחת דיוני האסיפה המכוננת בירושלים. משלא הסתייע

יפי הנוף והעוצמה שיש למצבת האבן הפשוטה הניצבת מעל קברו של חוזה מדינת היהודים יבנה אוהל שרק יקלקל".¹¹

ההתנגדות לבניית האהל והתקרבות תאריך היעד של מועד שנת המאה להולדת הרצל ב-1960, שצוינה בישראל כ"שנת הרצל", הביאו לכך שרעיון האהל ירד מסדר היום התכנוני. מצבת הקבר שהוצבה הייתה גוש אבן שחורה במשקל 16 טון שעל דפנותיה נחקק השם "הרצל" באותיות מוזהבות ותאריכי הלידה והפטירה שלו.¹² כפי שנדרש בהנחיות למשתתפים בהתחרות, מבנה זה האציל פשטות וצניעות. מעניין לגלות כי השאלה אם יש צורך להוסיף פרטים ביוגרפיים לכתובת העתידה להיחקק עדיין נדונה שבועות ספורים לפני טקס הסרת הלוט. בעת הטקס הניחו נציגי כל היישובים אבנים על המצבה, בהתאם למסורת היהודית. העובדה שאבנים אלו ייצגו את היישובים היהודיים העניקה ביטוי סמלי למשמעות הציונית של הקבר כמוקד הסמלי של המדינה היהודית - מסר זהה לזה שהיה לעפר שהטמינו נציגי היישובים השונים בעת טקס הקבורה מחדש של הרצל 11 שנים קודם לכן.

לפי התוכנית המקורית צריכים היו לנטוע עצים באתר הקבר וזאת כדי "לפיות את מקום מנוחתו האחרון של שרידיו החומריים של הרצל בירושלים". כפי שנקבע בהנחיות לתחרות לעיצוב מצבת הקבר, הקונצפציה הייתה של פארק ציבורי. הרעיון לנטוע עצי ארז נועד לייצר קשר סמלי עם הארז (למעשה ברוש) שנטע הרצל בעת ביקורו בארזה ב-1898. בעוד הקמת המצבה הקבועה התעכבה, נמשכו עבודות הפיתוח הסביבתי של הפסגה החשופה והפיכתה לפארק.

צעד נוסף בדרך להפיכת האתר למקדש מעט לזכרו של הרצל היה בניית מוזיאון צנוע בכניסה למתחם ההר, במרחק ניכר מאתר הקבר. בעוד הקבר היה רווי במשמעויות מיתיות, המוזיאון נועד להציג את הרצל כדמות היסטורית שפעלה בהקשרים תרבותיים מוגדרים היטב. חלקו העיקרי של המוזיאון כלל את חדר העבודה המקורי של הרצל. חדר זה, שנפתח ב-1938 כ"חדר הרצל" במתחם המוסדות הלאומיים ברחביה, הועבר להר הרצל

ניתן למדוד אך ברור כי הייתה רבה, ולו רק בגלל זה שעצם קיומם קבע את הצורך לתרגם תחושות של כבוד והערצה למנהיג לעיצוב אדריכלי מרשים של אתר הקבורה. אך כשפורסמו ההנחיות למשתתפים בהתחרות לעיצוב מצבת הקבר ב-11 בספטמבר 1950, בעת של משבר כלכלי ושל צנע, התברר כי במקום הכמיהה למונומנטאליות הופיעה דרישה מפורשת לפשטות וצניעות, כפי שראוי "לתנועה עממית ולמדינה צעירה שנאבקת על קיומה ועסוקה במפעל קבוצה גלגלית".⁹ עוד נקבע כי תוכנית מצבת הקבר צריך להיות "ביטוי לרגשות הכבוד וההערצה של עם ישראל כלפי הרצל" וכי עליו "להשתלב בנוף ההיסטורי של ירושלים, עיר המלכים ומקום מושבה של הנבואה". בנוסף, המשתתפים בהתחרות נדרשו להתחשב בהגבלות שמטילה המסורת היהודית, המתמצות בציווי "לא תעשה לך פסל ותמונה". עד קביעת הצורה הסופית של מצבת הקבר נקבעה באתר מצבה זמנית. היה זה לוח אבן שטוח עליו נחקק השם הרצל (איור 1).

התוכנית שזכתה בהתחרות הפומבית הייתה של האדריכל קלריווי (מי שיהיה מאוחר יותר גם מתכנן בניין הכנסת). במקביל הציע יוסף ויץ לבנות מעל מצבת הקבר כיפה או אוהל.¹⁰ למרות שבכך באה לידי ביטוי הכמיהה למבנה דמוי מאוזוליאום, ולמרות המשמעויות היהודיות שיש למבנה האוהל (אהל מועד), המבנה המוצע לא הצליח לעורר התלהבות. אזרח ישראלי הסביר את הסתייגותו במכתב ששלח למופקדים על האתר: "הסכנה היא בכך שהאוהל יבנה מעל הקבר. הסכנה הנוראה היא בכך שבמקום אווירת הקדושה השוררת עתה בגלל

איור 1: קבר הרצל, המצבה הזמנית 1949-1960

המסר שקיבוץ הגלויות הוא מרכיב חיוני בהגשמת החזון הציוני שמייצג קברו של הרצל, וככזה הטקס מביע מחויבות לחזון ולהגשמתו.

השימוש הטקסי בשטח יצר בשנות החמישים מחלוקת בין האחראים על הפקת אירועי יום העצמאות והמופקדים על האתר. האחראים על הפקת יום העצמאות ביקשו להגדיל את הרחבה כדי לאפשר למספר גדול יותר של אנשים להתכנס במקום בשעת אירועים ממלכתיים. האדריכל ונציגי הארגון הציוני העולמי, שעניינם היה באתר הקבר ובגישה אליו, גרסו ששטח זה "צריך לשמש כשטח מעבר המוביל לקבר". בגלל מגבלות השטח, הטקס הממלכתי המסמן את פתיחת אירועי יום העצמאות ומאוחר יותר את המעבר בין יום הזיכרון לחללי מערכות ישראל ליום העצמאות מיועד למוזמנים בלבד. שידורו ברדיו, ומאז 1969 בטלוויזיה, עשתה אותו לכלל אירוע שניתן לחוות אותו בזמן-אמת, אם כי באופן אמצעי בלבד.

ז'בוטינסקי

מלכתחילה נקבע כי באתר בו יקבר הרצל יקברו גם בני משפחתו וגם דוד וולפסון, יורשו בראשות התנועה הציונית. הפעילות בנושא העברת ארונו של וולפסון לקבורה בהר הרצל החלו במאוס 1951.¹⁵ בשלב זה גם הוחלט להקצות חלקה מיוחדת ל"מנהיגים אחרים של התנועה הציונית".¹⁶

בין מנהיגי התנועה הציונית בתקופה שלפני הקמת המדינה יש מקום מיוחד לזאב (ולדימר) ז'בוטינסקי, מייסד בית"ר ומנהיג התנועה הרביזיוניסטית שנפטר ונקבר בארה"ב ב-1940. נושא הבאתו של ז'בוטינסקי לקבורה בישראל היה בעייתי בגלל היריבות הפוליטית בינו ובין בן-גוריון. בצוואתו ביקש ז'בוטינסקי שקבורתו מחדש בארץ-ישראל תיעשה על ידי ממשלת ישראל הריבונית. בן-גוריון, שהתנגד באופן מפורש להבאת עצמותיו של ז'בוטינסקי לישראל, טען בתשובה לבקשתו של הנשיא יצחק בן-צבי כי הכבוד של קבורה ממלכתית שמור לשני אישים בלבד שנקברו מחוץ לארץ-ישראל: הרצל והברון רוטשילד (שעצמותיו הועלו לארץ ב-1954 ונקברו באחוזת קבר בזיכרון יעקב).¹⁷ השינוי התאפשר רק לאחר שבן-גוריון פרש מתפקידו

ב-1960, לרגל חגיגות "שנת הרצל" לציון מאה שנים להולדתו.

ההיבט הטקסי

מעבר לתרומה המשמעותית לנוף הסמלי של ירושלים המערבית, שימש אתר הקבורה של הרצל כאתר טקסי מרכזי של פולחני הריבוניות הישראלית בבירה הלאומית. בתחילת דצמבר 1949 נערכה בירושלים הפגנת המונים כנגד כוונת האו"ם לנתק את ירושלים מתחום הריבוניות הישראלית. שיאה הדרמטי של "שבועת האמונים" ההמונית לירושלים היה באתר קבר הרצל, כשהמיקום היה בגדר הכרזה של מחויבות לחזון הציוני שייצג הרצל. שבועות ספורים לאחר מכן ערך הגדנ"ע במקום כנס רב משתתפים לציון חג החנוכה ולציון ההחלטה להעביר את הממשלה מתל-אביב לירושלים, כתגובת נגד להחלטת האו"ם.¹⁸ המשמעות הפוליטית של האירוע באה לידי ביטוי בנוכחותו של ראש הממשלה בטקס. הטקס עצמו היה שיאו של "מרוץ הגבורה", במהלכו הועברו להר הרצל לפידים שהודלקו במקומות שונים שייצגו פרקים של גבורה במאבק להקמת המדינה, כמו תל-חי, דגניה, יחיעם, טירת צבי, נגבה ושדות הקרב שמסביב לירושלים. לפידים אלו הציתו את מנורת החנוכה שנבנתה על הר הרצל.

למסורת הטקסית של אתר הקבורה שייך הטקס שנערך במקום מדי כ' בתמוז לציון יום השנה למותו של הרצל. חשיבות עליונה במערך הטקסי של הריבוניות הישראלית נודעת לטקס המסורתי שנערך באתר לציון פתיחת אירועי יום העצמאות.¹⁹ טקס זה הוא הפקה ממלכתית. בפעם הראשונה נערך הטקס בערב יום העצמאות תש"י, בנוכחות יו"ר הכנסת יוסף שפרינצק; מנשיא המדינה, חיים וויצמן, נבצר להגיע מפאת מחלה. כך נקבעה המסורת שיו"ר הכנסת הוא האישיות הממלכתית הבכירה בטקס. בתש"יא נקבעה המסורת הטקסית ולפיה הדלקת 12 המשואות היא במרכז הטקס. המספר 12 מייצג את שבטי ישראל, וזה גם המסר המרכזי שהיה לטקס עד אמצע שנות השישים: הדלקת 12 המשואות על ידי נציגי גלויות שונות נתנה ביטוי סמלי לרעיון העם המורכב משבטים שונים. הקשר המרחבי בין הטקס וקברו של הרצל העבירה את

שאלה אחרת הייתה קביעת מקום אתר הקבר המשפחתי. נציג משרד ראש הממשלה הציע מספר אופציות. האופציה המועדפת על ידי האחראים למבצע "זאב ז'בוטינסקי חוזר למולדת" הייתה חלקה הממוקמת לצד דרך הגישה הראשית לקבר הרצל, הממוקמת מדרום לקבר ומשקיפה על בנייני יד ושם שבסמוך.¹⁸ מבחינת הועדה האחראית, ההכרזה הסמלית הקשורה במיקום זה של הקבר המשפחתי הייתה שנמצא בין קבר הרצל ואתר הזיכרון הממלכתי לשואה ולגבורה. בהתאם למסורת שנקבעה בהר הרצל, הכתובת שנחקקה על המצבה הייתה לקונית, וכללה שמות ואת תאריכי הלידה והפטירה. המיקום הנפרד של חלקת הקבר הדגישה את מקומו המיוחד של ז'בוטינסקי בפנתיאון הציוני בהר הרצל.

בית הקברות הצבאי

ב-1949 החל משרד הביטחון בפועל הקמת בתי עלמין לחללי מלחמת העצמאות.¹⁹ התפיסה המקורית גרסה שלושה בתי קברות מרכזיים: בירושלים, בתל-אביב ובחיפה, וחלקות צבאיות מיוחדות בבתי קברות קיימים. במארכ 1949 פרסם משרד הביטחון את פרטי התחרות הפומבית לעיצוב בתי הקברות, כאשר הדרישה הייתה להציע תוכניות לבית הקברות הצבאי בעפולה ולחלקה הצבאית בבית הקברות בנחלת יצחק שבגבעתיים. ביולי 1949 התפרסמו תוצאות ההתחרות. התוכנית המנצחת עוצבה על ידי ד"ר אשר חירם, אדריכל ממוצא הונגרי. לפי התוכנית, המצבות היו מאוזנות, כאשר פרטי הנופל נחקקו על הכרית המונחת על לוח האבן. מבחינת המופקדים על ההנצחה, אשר חירם נתן פתרון משביע רצון לבעיה שהטרידה אותם: "רצינו ליצור בית קברות יהודי, לא מצאנו לזה כל דוגמה, ולזה נמצא אשר חירם, אשר מסר לכך מחשבה רבה, הוא הולך ויוצר תרבות צבאית של בית קברות יהודי".²⁰ אשר חירם, שעבד בשרות רשות העתיקות, פעל גם בשרות המחלקה להנצחה של משרד הביטחון ובשנות החמישים והשישים תרם תרומה משמעותית לעיצוב נופי ההנצחה שבטיפול משרד הביטחון.

ההחלטה למקם את בית הקברות הצבאי של ירושלים בשיפולי הר הרצל התקבלה על ידי רשות

ב-1963. ב-15 במארכ 1964 החליטה הממשלה בראשותו של לוי אשכול, יורשו של בן-גוריון בתפקיד, לאפשר את קבורתו מחדש של ז'בוטינסקי בישראל, אך הניסוח היה עמום מבחינת הגדרת תפקידה של ממשלת ישראל כיוזמת העלאת ארונו של ז'בוטינסקי לארץ-ישראל. לבסוף, ב-2 באפריל 1964, הכירה הממשלה באופן מפורש שהקבורה מחדש הייתה בהתאם להוראה רשמית, וכך התמלא התנאי שהציג ז'בוטינסקי בצוואתו.

בניגוד לקבורת הרצל, שהיה מיזם משותף של מדינת ישראל ושל ההסתדרות הציונית, האחראים לקבורת ז'בוטינסקי ורעייתו בהר הרצל היו המשפחה והתנועה הרביזיוניסטית. מסע ההלוויה החל בנמל התעופה בלוד, לשם הגיעו הארונות, המשיך משם לרמת-גן ולתל-אביב, שתי ערים שהיו מזוהות באופן מסורתי עם הגוש האזרחי בפוליטיקה של היישוב היהודי, בדרך לירושלים, שם נערך טקס האשכבה ב-9 ביולי 1964. בקבר הוטמנה אדמה מהר ציון ומהר הזיתים, כמו גם אדמה מאתרי הקבורה של שרה אהרונסון (זכרון יעקב) ויוסף טרומפלדור (תל-חי) ושל חללי האצ"ל. אתרי קבורה אלה הגדירו את הגאוגרפיה ההרואית של המורשת הרביזיוניסטית. הטמנת האדמה הייתה ווריאציה תנועתית על תבנית טקסית שהופיעה בעת קבורת הרצל: הטמנת אדמה שהובאה מיישובים שונים בקבר הרצל. אך בעוד שהאתוס שבא לידי ביטוי טקסי בעת קבורת הרצל האדיר את מפעל ההתיישבות כהתגשמות החזון הציוני, האתוס שהודגש בעת קבורתו של ז'בוטינסקי היה מנוסח במונחים של מרטרולוגיה.

קבורתו מחדש של ז'בוטינסקי ניסחה את המורשת ההיסטורית של התנועה הרביזיוניסטית כגרסה של הסיפור הלאומי. זה היה טקס של השלמה לאומית שהעניק לזאב ז'בוטינסקי לגיטימיות והכרה במעמדו הבכיר בהיסטוריה הציונית. גופים ממלכתיים לא היו מעורבים בהפקת ובארגון מסע ההלוויה וטקס הקבורה, אך נוכחותו של הנשיא זלמן שזר ושל חברי הממשלה בטקס הקבורה העניקה לו מעמד ממלכתי. ראש הממשלה לוי אשכול, שהיה בביקור ממלכתי בצרפת, נעדר מהטקס.

להיות גם מקום הקבורה של חללי צה"ל שמקום קבורתם לא נודע וגם לשמש כפנתיאון הגבורה של מלחמת היישוב הארץ-ישראלי בפרט והעם היהודי בגרמניה הנאצית. האנדרטאות שיבנו בהר העניקו להר תפקיד ייצוגי שלא היה לבתי קברות צבאיים אחרים. בין הרעיונות שהועלו בתקופה זאת היה הקמת "היכל הגבורה" להנצחת חללי מלחמת העצמאות שישמש כ"בית נכות לחומר רבגוני על הגבורה בישראל בארצו בתקופת התחייה", כאשר "יש לשאוף לכך כי במשך הזמן ישמש בית זה מרכז לכל מפעלי הגבורה של עם ישראל כולו".²³ המיזם, שהיה בן טיפוחיו של ראש המחלקה להנצחה, ירד מסדר היום של מפעל ההנצחה לאחר שיוסף דקל סיים את תפקידו.

ההלוויות הראשונות בבית הקברות הצבאי נערכו בסתיו 1949, עת נטמנו שם שרידי הנופלים בקרבות באזורים הסמוכים לירושלים. בגלל הפונקציה הייצוגית שהייתה לבית הקברות הצבאי בהר הרצל התקדמה בנייתו באופן מהיר יחסית לעומת בתי קברות צבאיים אחרים. בה בעת, מבנה הטרסות, שהיה תוצאה מבנייתו על מדרון תלול, ייצרה נוף אופייני וייחודה את בית העלמין הצבאי בהר הרצל. שטח הקבורה המקורי הורחב בשנות החמישים כך שכלל גם חלקות קבורה לחללי מערכות ישראל ולנופלים במהלך שירותם הצבאי. מובחנים מבחינה מרחבית והיסטורית, חלקות הקבורה השונות יצרו את המבנה הנושאי של בית העלמין הצבאי כסיפור ההיסטוריה הצבאית של מדינת ישראל (איור 2).

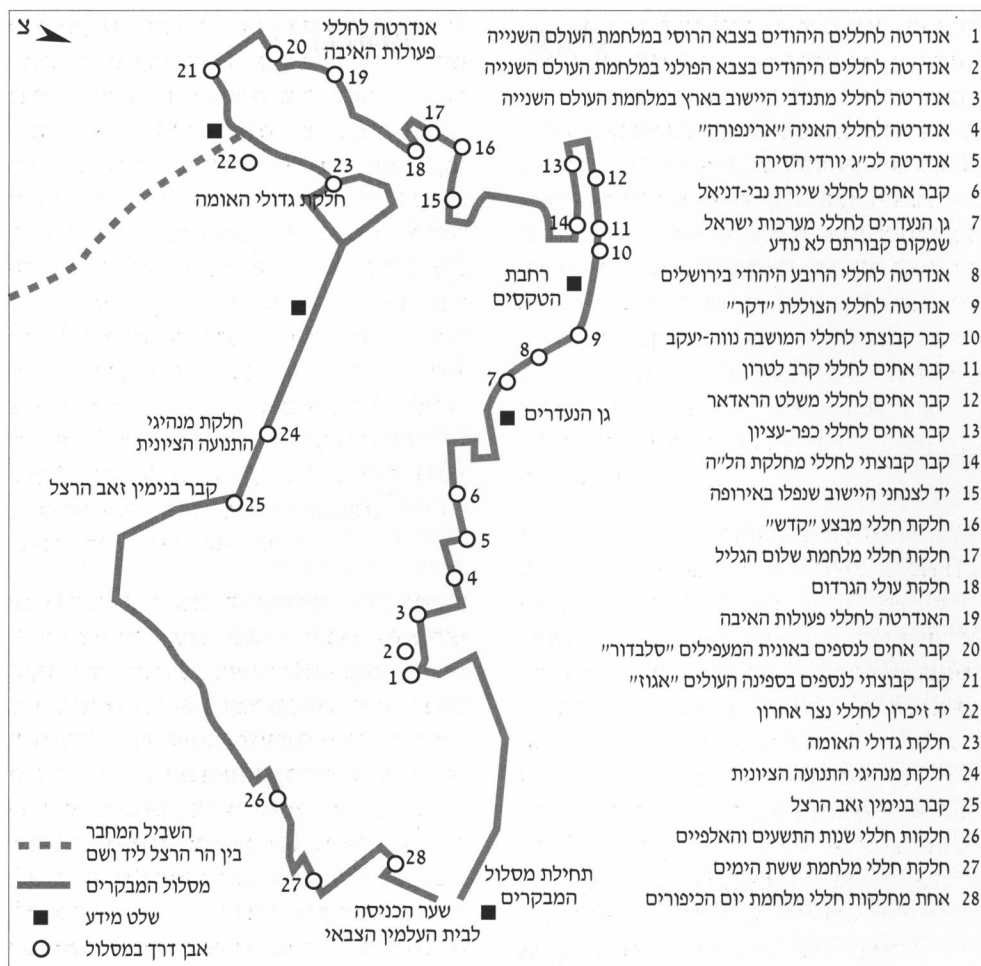
המבנה הייצוגי של בית הקברות הצבאי בהר הרצל בולט בפונקציות ההנצחתיות שייחדו אותו לעומת בתי קברות צבאיים אחרים. ב-1952 נמסר כי הוכנה חלקה לחללי הבריגדה היהודית וכי באתר יונצחו הנעדרים במלחמת השחרור: "חלקה הוקצתה ללוחמים נעדרים, בה יוצבו לוחות עם שמותיהם". הנצחת הנעדרים נועדה לספק למשפחות הנופלים תחליף קבר. חודשים ספורים לאחר מכן נמסר כי במקום תבנה אנדרטה לזכר 140 חללי הבריגדה היהודית שטבעו בדרכם למלטה. ב-1957 נבנתה "סימטת הזיכרון" לזכרם של הנופלים שנקברו במלחמת העצמאות על הר הזיתים שהיה בחלקה הירדני של העיר ולכן בלתי נגיש ליהודים.

ההנצחה של משרד ה...טחון בקיץ 1949. כ-250 מחללי הקרב על ירושלים וסביבותיה היו קבורים בבית הקברות הצבאי בשייח' באדר, באתר שמיועד היה להיות קריית הממשלה. במחצית 1949 פנה ראש המחלקה להנצחת החייל, יוסף דקל, לקרן הקיימת בבקשה להקצות שטח מתאים - "כ-40-50 דונם" - שישמש כבית קברות צבאי. לאחר בחינת ההצעות השונות התברר כי "... השטח המתאים ביותר הוא חלק מהגבעה המיועדת לשמש "קבר הרצל". לפי דברי המטפלים יספיק השטח לתכנית של קבר הרצל ויהיה שטח מתאים לבית קברות צבאי" התוכנית לבנות במקום את בית הקברות הצבאי של ירושלים הוכרזה בפומבי על ידי יוסף ויץ במהלך ביקור באתר שנערך שבועות ספורים לפני טקס האשכבה להרצל שעתידי היה להפוך את ההר לאתר הקבורה של חוזה המדינה.

יוסף דקל הכיר במשמעות הסמלית הטמונה בקרבה הגאוגרפית שבין בית הקברות הצבאי ובין מקום הקבורה של הרצל. ב-1 באוגוסט 1949 קבע: "וכנראה שעל גבעה אחת יהיה הקבר של יוצר החזון הציוני ובית הקברות של מגשימי הציונות".²¹ אך מלכתחילה היה ברור כי המתחם האזרחי והמתחם הצבאי יהיו נפרדים במובהק בנוף המקומי באמצעות עצים שיינטעו בשטח המפריד ביניהם. כמו כן המחלקה להנצחת החייל התחייבה שבניית בית הקברות הצבאי לא תפריע לתכנון ולבניית אתר הקבורה של הרצל. העצמאות התפעולית של שני מתחמי הקבורה באה לידי ביטוי בכך שלכל אחת מהן הייתה כניסה נפרדת. בה בעת, ההשלכות הסמליות של מיקום בית הקברות הצבאי בירושלים הבירה ובקרבה מיידית לקבר הרצל התבטאה במעמד המיוחד שנועד לו בין בתי הקברות הצבאיים:²²

בית הקברות בירושלים על הר הרצל יהיה בעתיד בית הקברות המרכזי הלאומי של צבא הגנה לישראל ולשם כנראה יועברו כל אלה שבהתאם להחלטות מיוחדות יועברו מהגולה לישראל. בבית קברות זה תסודר המצבה לכל החיילים הנעדרים שלא באו לקבר ישראל וכמו כן יועברו לשם גופות הצנחנים הקבורים באדמת נכר.

בית העלמין הצבאי בהר הרצל היה יותר מאשר מקום מנוחתם האחרון של נופלי צה"ל. הוא נועד

איור 2: מסלול המבקרים בהר הרצל

ומשם לירושלים. ב-27 במאסר הוצג הארון במוסדות הלאומיים והציבור יכול היה לחלוק לה כבוד אחרון. טקס האשכבה בבית הקברות הצבאי היה טקס ממלכתי בעל סממנים צבאיים, בו השתתפו ראש הממשלה, שרים וחברי כנסת. בספטמבר 1952 הגיעו לישראל מציכסלובקיה ארונותיהם של חגיבה רייק ורפאל רייס ונקברו בטקס ממלכתי-צבאי בהר הרצל בקרבת קברה של חנה סנש. ב-28 בנובמבר 1954 נערך בהר הרצל טקס נוסף, במהלכו הוסר הלוט מעל ארבע מצבות שהוקמו מעל קברים ריקים בחלקת הצנחנים. מצבות אלה הנציחו את זכרם של צבי בן-יעקב, אבא ברדיצ'ב, פרץ גולדשטיין ואנצו

היבט חשוב של המעמד הייצוגי של בית הקברות הצבאי בהר הרצל היה בתפקודו כפנתאון הגבורה של המאבק של היישוב העברי בגרמניה הנאצית ושותפותיה.²⁴ במאסר 1950 הובא לארץ ארונה של חנה סנש, הצנחנית שנשלחה ב-1944 להונגריה והוצאה להורג על ידי השלטונות. ההלוויה הממלכתית של חנה סנש שיקפה את המעמד המיוחד של סיפור הצנחנים-השליחים באתוס הגבורה הישראלי: הצנחנים ייצגו את המאמץ של היישוב לסייע למאמץ המלחמתי של בעלות הברית וליהודים באירופה. ארונה של חנה סנש הגיע לחיפה ומשם עבר מסע ההלוויה לקיבוץ שדות ים, לתל-אביב,

השוויון המהותי הקיים בין כל הנופלים, ללא קשר למקום קבורתם, דבר שמודגש על ידי אחדות הקברים הצבאיים. יש משמעות לעובדה שהטקס הממלכתי לציון פתיחת אירועי יום הזיכרון לנופלים במערכות ישראל נערך ברחבת הכותל המערבי, ולא בהר הרצל (מסורת זו ראשיתה ב-1969). לעומת זאת נערך בבית הקברות הצבאי בהר הרצל הטקס הממלכתי לזכר אלו שמקום קבורתם לא נודע, הנערך מדי שנה ב- ז' אדר, היום בו לפי המסורת היהודית מת משה רבנו.

גדולי האומה

התוספת השלישית לפנתיאון הלאומי הנוצר בהר הרצל היה הקדשת חלקה מיוחדת לקבורת מנהיגי מדינת ישראל - נשיאים, ראשי ממשלה ויושבי ראש הכנסת - הידועה בשמה "חלקת גדולי האומה". ראשיתה של החלקה החדשה הייתה התקשורת של ראש הממשלה בן-גוריון לקבור בהר הרצל את סגן ראש הממשלה ושר האוצר אליעזר קפלן, שנפטר ביולי 1952 בעת שביקר באיטליה. האחראים על מתחם ההסתדרות הציונית בהר הרצל דחו את הרעיון לקבור את קפלן שם. יוסף ויץ דחה את הרעיון בנימוק פורמלי, לפיו ההחלטה המקורית הייתה שבמתחם יקברו רק ראשי התנועה הציונית. אך הוא הציע לקבוע חלקה מיוחדת בבית הקברות של ירושלים בהר המנוחות בה יקברו מנהיגי מדינת ישראל. בשלב זה נראה היה שקבורתו של קפלן בהר הרצל ירדה מסדר היום, אך בפועל התרחשו הדברים באופן שונה. יוסף ויץ ביטא את כעסו על הידיעה ששודרה ברדיו על כך שקפלן אכן יקבר בהר הרצל, "קרוב לבית הקברות הצבאי", מה שמבחינתו היה הפרה של ההסכמות שהושגו. מבחינתו של ויץ, "בן-גוריון מצא דרך לקיים את רצונו ללא התחשבות באחרים".²⁵

קבורתו של קפלן בהר הרצל העסיקה את ממשלת ישראל. לבן-גוריון היה עניין אישי בנושא, ומעורבותו בנושא הייתה פעילה, כפי שניתן ללמוד מהדיווח שהופיע במעריב ב-14 ביולי 1952:

שעה ארוכה סובבה אתמול הועדה המיוחדת בראשותו של ראש הממשלה בשטח של בית הקברות הצבאי בהר הרצל בירושלים כדי למצוא מקום מתאים לחצוב בו את קברו של אליעזר קפלן.

סירני, שמצאו את מותם במחנות ריכוז לשם נשלחו על ידי הגרמנים. בכך הושלמה בנייתה של חלקת הצנחנים שנשלחו לאירופה בשלהי מלחמת העולם השנייה והיו לחלק בלתי נפרד מאתוס הגבורה של מדינת ישראל.

התרומה של היישוב העברי למאבק בגרמנים וגרורותיהם באה לידי ביטוי הנצחתי גם באנדרטת "כ"ג יורדי הסירה" שנחנכה ב-1951. יורדי הסירה יצאו לפעולה ב-1941 בטרופולי בלבנון שנשלטה על ידי צרפת של ממשל ווישי ונעלמו. הנצחתם באמצעות אנדרטה הייתה תחליף סמלי לקבר שאיננו, אך גם ביטוי וויזואלי למבצע ממנו לא שבו. ב-1985 נחנכה אנדרטה לזכרם של 140 לוחמי הבריגדה היהודית שמקום גבורתם לא נודע לאחר שאונייתם טבעה בלב ים לאחר שהופצה על ידי הגרמנים. שייכותן של אנדרטאות אלה לבית הקברות הצבאי שילבה את סיפור מאבק היישוב העברי בנאצים בסיפור ההקרבה ההרואית, הוא הנושא המרכזי של בית הקברות הצבאי. בכך גם הודגשה ההמשכיות בין ההקרבה ההרואית של המאבק בגרמניה הנאצית בתקופה שלפני הקמת המדינה לבין קרבנם של הנופלים במערכות ישראל בתקופת המדינה. הרחבת נושא המאבק בגרמניה הנאצית בנוף ההנצחתי של בית הקברות הצבאי אל מעבר לתרומת היישוב העברי באה לידי ביטוי בשנות התשעים באנדרטאות שהנציחו את תרומת החיילים היהודיים ששירתו בצבאות ברה"מ ופולין למאבק בנאצים ובעוזריהם.

בית הקברות הצבאי בהר הרצל הוא ראשון בין שווים. אחדות הקברים הצבאיים מדגישה את השוויון בין הנופלים. תפקידו של בית הקברות כפנתיאון הגבורה של היישוב העברי ושל העם היהודי בגרמניה הנאצית מרחיב את סיפור הגבורה אל מעבר להיסטוריה של מדינת ישראל. טקסי הזיכרון הנערכים בבית הקברות הצבאי בהר הרצל נערכים במסגרת ימי זיכרון למלחמות השונות, כמו ששת הימים ויום כיפור, או במסגרת יום הזיכרון הכללי לנופלים במערכות ישראל. טקסים אלה נערכים בזמנית בבתי הקברות הצבאיים הפזורים ברחבי הארץ, ומבחינה זאת לא נועד לבית הקברות הצבאי בהר הרצל מעמד מיוחד. הדבר תואם לתפיסה של

לא הרחק מקברה של הצנחנית-הגבורה חנה סנש, בשטח הגובל עם בית הקברות הצבאי, נקבע: זה המקום.

השר שנפל על משמרתו ימצא את מקום מנוחתו האחרונה לא הרחק מקברותיהם של חיילי האומה, מגיני ירושלים.

קבורתו של קפלן בהר הרצל חנכה את חלקת "גדולי האומה" וכך החל תהליך שילוב ההיסטוריה של מדינת ישראל הריבונית, המיוצגת באמצעות מצבות הקבר של מנהיגיה, בסיפור הלאומי המתעצב בנוף של הר הרצל. מבחינה נושאת שילוב "גדולי האומה", כלומר מנהיגי המדינה ומייצגי הריבונות היהודית, הפכה את סיפור ההיסטוריה הציונית בתקופה שלפני הקמת המדינה לפרק המבוא של ההיסטוריה הפוליטית של מדינת ישראל. פרשנות זו תאמה את השקפתו של בן-גוריון שלאחר הקמת מדינת ישראל תם תפקידה של התנועה הציונית הממוסדת. למרות שהדברים לא נמסרו במפורש, הרי שסירובו של הארגון הציוני העולמי להקצות חלקה לקבורתו של קפלן והתעקשותו של בן-גוריון לאתר חלקת קבר מתאימה תומכים בפרשנות זו: נראה כי מעבר לנימוקים פורמליים, הן בן-גוריון והן הארגון הציוני העולמי הבינו מה המשמעות הסמלית שהייתה לקבורתו של אליעזר קפלן בהר הרצל לגבי אופן סיפורה של ההיסטוריה הציונית בהר הרצל, ובמיוחד לגבי מקומה של מדינת ישראל בסיפור זה.

יש לזכור כי בן-גוריון לא היה רק ראש הממשלה, וככזה שותף שווה במתחם התנועה הציונית בהר הרצל, אלא גם שר הביטחון, ובתוקף כך המופקד על בית הקברות הצבאי. העובדה שהועדה הממשלתית חיפשה חלקה מתאימה בשטח בית הקברות הצבאי העידה כי בן-גוריון בחר שלא להתעמת עם ההסתדרות הציונית העולמית, ובחר בפיתרון של פשרה: בהתאם להסכם בין בן-גוריון וברל לוקר, שעמד בראש הוועד הפועל של ההסתדרות הציונית, אותרה חלקת "גדולי האומה" בשטח שבין בית הקברות הצבאי ובין אתר קברו של הרצל. האחריות על חלקת "גדולי האומה" הייתה של המחלקה להנצחת החייל במשרד הביטחון, אפילו שהקברים בחלקה היו אזרחים ולא חיילים.

אליעזר קפלן, הראשון שנקבר בחלקת "גדולי האומה", היה גם השר היחידי שנקבר שם. השני ממנהיגי המדינה שנקבר שם היה יוסף שפרינצק, יושב הראש הראשון של הכנסת. בהמשך נטמנו שם גם יו"ר הכנסת ישראל ישעיהו, הנשיאים השלישי והחמישי של מדינת ישראל, זלמן שזר וחיים הרצוג, בהתאמה, ראשי הממשלה לוי אשכול וגולדה מאיר. אך לא כל מנהיגי מדינת ישראל נקברו בחלקת "גדולי האומה". חיים וויצמן, נשיאה הראשון של מדינת ישראל, נקבר במכון הנושא את שמו ברחובות. הנשיא השני, יצחק בן-צבי, שהקפיד על עממיות, בחר להיקבר בבית הקברות היהודי של ירושלים בהר המנוחות. בן-גוריון, מי שדחף להקמתה של החלקה, בחר להיקבר בשדה בוקר שבנגב, שם בילה את שנותיו האחרונות עד מותו בדצמבר 1973. מקום זה היה טעון במשמעות ערכית: עבור בן-גוריון, יישוב ופיתוח הנגב היו משימה ציונית מהדרגה הראשונה, והבחירה להיקבר בנגב ביטאה את מחויבותו האישית לחזון שטיפח. מנחם בגין נקבר בהר הזיתים, בסמוך לקבריהם של הרוגי המלכות יוסף בן-שלמה ויוסף ברזני. בחירה זו ביטאה את מחויבותו של בגין למסורת היהודית ולמורשת אצ"ל, הארגון שהנהיג עד פירוקו לאחר הקמת המדינה.

ביום ב', 6 בנובמבר 1995, נקבר ראש הממשלה יצחק רבין, שנרצח יומיים קודם לכן בתום עצרת בכיכר מלכי ישראל שבתל-אביב, בחלקת "גדולי האומה" בהר הרצל. בטקס האשכבה נכחו רבים ממנהיגי העולם, ביניהם נשיאי ארה"ב ומצריים ומלך ירדן. העלייה לרגל של אזרחי ישראל לאתר הקבר שהחלה לאחר תום הטקס הממלכתי ביטאה את עומק האבל ואישרה את חשיבותו של הר הרצל כאתר לאומי. לפי הערכה, כמיליון ורבע ישראלים ביקרו באתר הקבר בשבוע הראשון שלאחר טקס האשכבה.

ההקשר הרחב

כאתר לאומי, בית הקברות בהר הרצל משלב את סיפור התקומה בנוף ירושלים. בהקשר זה חשוב הקשר שבין האתר ואתרים לאומיים אחרים בירושלים שהם חלק מסיפור התקומה והאופן שבו יחסי הגומלין בין אתרים אלה תורמים לעיצוב המסד הסמלי של הריבונות הישראלית.

בית הקברות היהודי בהר הזיתים

בעת שנערך טקס האשכבה להרצל בהר הרצל היה בית הקברות על הר הזיתים, הממוקם בחלק העיר שבשליטת ממלכת ירדן, בלתי נגיש ליהודים. בית הקברות בהר הזיתים מייצג את התפיסה היהודית המסורתית של הגאולה, שיש לה רכיב משיחי (אחרית הימים) בעל עוצמה רבה. בית הקברות על הר הרצל, לעומת זאת, מייצג את הפרשנות הציונית של הגאולה היהודית כתהליך היסטורי של תחייה לאומית וחדוש הריבונות היהודית בארץ-ישראל במונחים של מדינה יהודית ושל ממלכתיות. הקבורה בהר הזיתים היא עניין של בחירה אישית. לעומת זאת, הקבורה בהר הרצל שמורה למי שתרומתם בשרות הציוניות עושה אותם ראויים לכבוד של קבורה באתר לאומי.

הכותל המערבי

הר הרצל רווי במשמעויות ציוניות של תחייה לאומית ושל תקומה מדינית, בעוד הכותל המערבי מייצג לא רק את חורבן בית המקדש אלא גם משמש כמוקד של תקוות משיחיות לבנייתו מחדש של בית המקדש המנוסחות במונחים של מסורת דתית. יש לציין כי בעת הדיונים על קביעת מקום הקבורה של הרצל לא הייתה כמעט כל התייחסות לכותל המערבי. בנאומו החגיגי בכנסת לפני טקס האשכבה של הרצל הציע בן-גוריון מיפוי של הטופוגרפיה של הזיכרון הלאומי בירושלים שהתמקד בקבריהם של מלכי יהודה ושל הנביאים. בנאומו התעלם בן-גוריון מהכותל המערבי, שבתקופה זאת היה בחלקה הירדני של העיר המחולקת. אך כפי שמתברר, הועדה המופקדת על התכנון האדריכלי של אתר הקבר של הרצל ביקשה ליצור קשר סמלי בין הקבר ובין הכותל המערבי שאמור היה להיות מנוסח במונחים של הסיודור המרחבי של קברי משפחת הרצל ושל וולפסון. זה מתברר מתשובה לשאלה ישירה בנדון:²⁶

שאלה: האם הקברים של משפחת הרצל וזה של וולפסון (יורשו של הרצל בראש התנועה הציונית) מסודרים על ציר עם הכותל המערבי?

תשובה: קברו של הרצל ממוקם בציר עם הכותל המערבי, ויש לסדר את הקברים האחרים על ציר זה.

תשובה זאת מדגישה את קיומה של תפיסה רעיונית המכירה בקיומו של ציר מזרח-מערב המקשר את קברו של חוזה מדינת היהודים עם הכותל המערבי, הסמל המוחשי של חורבן הבית. אם כי ללא פרוט בנוגע למשמעויות הערכיות והרעיוניות המיוחדות לקיומו של ציר מדומיין זה. בפרשנות הציונית, ההיסטוריה היהודית מבטאת את המעבר מ"חורבן לגאולה". בפרשנות זאת, הכותל מייצג את חורבן הבית השני, בעוד הר הרצל מייצג את תהליך בניית הבית השלישי - ביטוי שברטוריקה הציונית-חילונית התייחס למדינת ישראל הריבונית.

לאחר מלחמת ששת הימים נכלל הכותל המערבי בתחום הריבונות היהודית בירושלים. ב-1969 הוחלט לקיים במקום את טקס פתיחת אירועי יום הזיכרון לחללי מערכות ישראל. ההצמדה בין יום הזיכרון לנופלים ויום העצמאות יצרה מבנה טקסי טעון מבחינה סמלית, שבעיקרו היה המעבר מהכותל המערבי, שנמצא במוקד הטקסי של ערב יום הזיכרון, להר הרצל, שנמצא במוקד הטקסי של ערב יום העצמאות והמעבר מיום הזיכרון ליום העצמאות. לעומת התפיסה המדגישה את הניגוד בין שני האתרים - הכותל כמי שמייצג חורבן ושאילות משיחיות לגאולה המנוסחות במונחים של הקמת המקדש, הר הרצל כמייצג חזון התקומה המנוסחת במונחים ציוניים של ריבונות ממלכתית - הפרשנות הרשמית הבאה לידי ביטוי בסדר הטקסים מדגישה את מוטיב המעבר "מחורבן לגאולה". בפרשנות זאת, הכותל מייצג את סופו של הבית השני, בעוד הר הרצל מייצג את כינונו של הבית השלישי.

גבעת רם

בתהליך הדרגתי נבנתה בגבעת רם "קריית הלאום", שם נמצאים בנייני הממשלה, הכנסת, בית המשפט העליון ובנק ישראל. "קריית הלאום" היא המרכז של המדינה כמערכת של ממשל ושל מוסדות שלטון. ההחלטה להעביר את מוסדות הממשלה והכנסת לירושלים בשלהי 1949 הייתה תגובה להחלטת האו"ם שלא הכירה בריבונות ישראל בירושלים המערבית ובמעמדה כבירה. בשנות החמישים ובתחילת שנות השישים הסתיימה בניית שלושת בנייני הממשלה בקריית הממשלה. ב-1966 נחנך משכן הכנסת.

ההנצחה הממלכתי לשואה ולגבורה, הוא יד ושם. השכנות בין הר הרצל והר הזיכרון הייתה יותר מאשר עניין של גאוגרפיה. היא ביטאה את תמצית הסיפור הלאומי של מדינת ישראל, שבניסוחו התמציתי ביותר מנוסח בצרוף "משואה לתקומה", מאפילת חורבן העם היהודי בגולה לאור הגדול של הריבונות היהודית בארץ-ישראל. הקישור בין השואה ובין התקומה במונחי המעבר "משואה לתקומה" הוא ווריאציה ציונית על הנושא היהודי המסורתי של "מחורבן לגאולה". הקישור בין שואה והתקומה במונחים של גאולה מעניק לקרבה הגאוגרפית בין יד ושם ובין הר הרצל משמעות סמלית מיוחדת. זו באה לידי ביטוי בדברים שנשא ראש הממשלה לוי אשכול ב-1962:²⁷

המאבק באויב [הנאצי] והניצחון [במלחמת העצמאות] הניחו את היסודות לתחיית העצמאות הלאומית. כשסתכלים באור זה, המאבק היהודי בנאצים ומלחמת העצמאות היו, למעשה, קרב נמשך. ההצמדה הגאוגרפית בין יד ושם והר הרצל מבטאים לכן הרבה יותר מאשר קרבה פיזית.

המשמעות הסמלית של המעבר משואה לתקומה באה לידי ביטוי בנוף המקומי ב"שביל המחבר" שנחנך באפריל 2004 (איוור 3). בשכנות להר הרצל, באתר שקיבל את השם הר הזיכרון, החלה בשנות החמישים בניית מפעל ההנצחה הממלכתי לשואה

עם בניית קריית הממשלה והרחבתה מאוחר יותר לכלל "קריית הלאום" נוצרו בירושלים המערבית שני מוקדים משלימים של הריבונות היהודית: הר הרצל, המייצג את סיפור התקומה במונחים סמליים של הביוגרפיה של הקבורים שם, ו"קריית הלאום", המייצגת את מבני הכוח של המדינה כגוף שלטוני. בעוד הר הרצל שייך למסד הסמלי של הריבונות, קריית הלאום מייצגת את הריבונות במונחי שלטון וממשל, פוליטיקה ומנהל, דמוקרטיה והפרדת רשויות. הר הרצל מייצג את סיפור התקומה, בעוד קריית הלאום מגלמת את התקומה במונחים של מוסדות השלטון של המדינה. הר הרצל מספק את הלגיטימציה הרעיונית למוסדות הלאומיים המייצגים את הריבונות, בעוד קריית הלאום מאשרת את תקפות הערכים הציוניים המודגשים בבית הקברות הלאומי.

הקשר הסמלי בין שני מוקדים אלה של הריבונות הישראלית בא לידי במהלך טקס קבורתו של יצחק רבין ב-6 בנובמבר 1995. מסע ההלוויה החל ברחבת משכן הכנסת, שם הוצג ארונו של ראש הממשלה, והסתיים בחלקת גדולי האומה בהר הרצל.

משואה לתקומה: יד ושם והר הרצל

בשכנות להר הרצל, באתר שקיבל את השם הר הזיכרון, החלה בשנות החמישים בניית מפעל

איוור 3: השביל המחבר בין הר הרצל ליד ושם

והגבורה ליום הזיכרון לחללי מערכות ישראל וליום העצמאות. המסע בזמן שמכתיב לוח השנה ומתגלם במסלול 'השביל המחבר', מבטא באופן חד את המסד הערכי ואת המשמעות הרעיונית של עצמאות ישראל, את הרעיון שהמדינה אינה רק מנגנון שלטוני, אלא התגלמותו של חזון וביטוי של מפעל קולקטיבי של העם היהודי. העוצמה הרגשית של הצירוף "משואה לתקומה" מבטאת באופן חד וברור את משמעות הציונות כמפעל קולקטיבי של העם היהודי: מפעל של בנייה ושל התחדשות לאומית במולדת ההיסטורית.

ולגבורה, הוא "יד ושם". השכנות בין הר הרצל והר הזיכרון הייתה יותר מאשר עניין של גאוגרפיה. היא ביטאה את תמצית הסיפור הלאומי של מדינת ישראל, שבניסוחו התמציתי ביותר מנוסח בצירוף "משואה לתקומה", מאפלת חורבן העם היהודי בגולה לאור הגדול של הריבונות היהודית בארץ-ישראל.

השביל המחבר את יד ושם עם בית הקברות הלאומי ואת הר הזיכרון עם הר הרצל, מייצג בנוף הזיכרון של בירת ישראל את הרעיון הטבוע בלוח השנה הלאומי של מדינת ישראל במעבר מיום השואה

הערות

1. על בתי קברות ראו: L. Kong, *Cemeteries, Columbaria, Memorials and Mausoleums: Narrative and Interpretation in the Study of Deathscapes in Geography*, *Australian Geographical Studies* 37(1), 1999: 1-10; Bar-Gal Y. and M. Azaryahu, *Jewish Tradition and National Cemeteries: Two Israeli Cases*, in H. Brodsky, (ed.), *Land and Community. Geography in Jewish Studies*, (College Park: University Press of Maryland, 1998), 105-126
2. B. Mann, *Modernism and the Zionist Uncanny: Reading the Old Cemetery in Tel Aviv*, *Representations*, 69, 2000: 63-95
3. תזכיר, הועדה האחראית על קבורתו מחדש של הרצל 1949, ארכיון ציוני (להלן א"צ), S5T 429
4. מכתב, המחלקה הארגונית של הסוכנות להנהלה הציונית, 5 בדצמבר 1948, א"צ S5T 423
5. סיכום ישיבת הועדה להעלאת עצמות הרצל, 21 בדצמבר 1948, א"צ S5T 423
6. זיכרון דברים, 18 בינואר 1949; זיכרון דברים, 19 בינואר 1949; סיכום הסיור שהתקיים ב-23 בינואר 1949, ארכיון ציוני S5T 423
7. סיכום של ההנהלה הציונית, 29 ביולי 1949, S5T 421, עמ' 3
8. 'מיום ליום', הארץ, 2 באוגוסט 1949; 'המוני ישראל לא יורשו לחלוק כבוד לחוזה המדינה', חרות, 1 באוגוסט 1949.
9. מפרט התחרות לתכנון קבר הרצל, א"צ S5T 429, עמ' 3
10. זיכרון דברים, פגישה בין קרויטנר וויץ, 8 בנובמבר 1949, א"צ S5T 423
11. מכתב לד"ר לויטרכך, ההנהלה הציונית, 28 במארס 1954, S5T 424
12. על המצבה ובנייתה ראו: דבר השבוע, 29 ביוני 1960, עמ' 10-11
13. מכתב, מפקד הגדנ"ע להנהלת ההסתדרות הציונית, 15 בפברואר 1949, א"צ S5T 423
14. על הטקס ראו: מ. עזריהו, פולחני מדינה. חגיגות העצמאות והנצחת הנופלים 1948-1956 (שדה בוקר: המרכז למורשת בן-גוריון, 1995), פרק שני.
15. מכתב, הועד הפועל הציוני למזכיר הממשלה, 11 במארס 1951, ארכיון המדינה C/5595/4714
16. ישיבת ממשלה ב-15 במארס 1951, ארכיון המדינה C/5595/4714

17. מכתב, בן-גוריון לבן-צבי, 3 ביוני 1956, ארכיון המדינה C/3978/5562
18. סיכום ביקור הועדה בהר הרצל ב-28 באפריל 1964, ארכיון ז'בוטינסקי H/6/2/9
19. על בתי הקברות הצבאיים ראו: מעוז עזריהו, פולחני מדינה. חגיגות העצמאות והנצחת הנופלים 1948-1956 (שדה בוקר: המרכז למורשת בן-גוריון, 1995), פרק שביעי.
20. מדברי יוסף דקל בטקס חנוכת האנדרטה שבנה נתן רופפורט בבית הקברות הצבאי בנגבה, קול נגבה, 5 (103), 20 בנובמבר 1953, עמ' 5
21. מכתב, יוסף דקל לאליעזר פרי, משרד הביטחון, 1 ביולי 1949, ארכיון צה"ל.
22. מתוך הצעת התקציב של המחלקה להנצחת החייל לשנת 1950, ארכיון צה"ל.
23. פרוטוקול ישיבת המועצה הציבורית להנצחת החייל, 15 בספטמבר 1953.
24. לנושא זה ראה את הדיון המפורט אצל יהודית תידור באומל, גיבורים למופת. צנחני היישוב במלחמת העולם השנייה והזיכרון הקולקטיבי הישראלי (שדה בוקר: הוצאת מכון בן-גוריון לחקר ישראל, 2004).
25. י' ויץ, יומני, כרך ד', רישום ליום 13 ביולי 1952, עמ' 203.
26. תשובות לשאלות המשתתפים בתחרות הפומבית לעיצוב קבר הרצל, 9 בפברואר 1951, א"צ 439 S5T
27. בולטיץ יד ושם 16 (1965), עמ' 62.